

⁸ Вакуленко Л. В., Янушевич З. В. Землеробство на Прикарпатті в першій половині I тис. н. е. — *Археологія*, 1974, вип. 14, с. 33—34, Пачкова С. П., Янушевич З. В. Землеробство племен зарубинецької культури. — В кн.: *Слов'яно-руські старожитності*. К., 1969, с. 10.

⁹ Wielowiejski J. Op. cit., s. 137; Gizbert W. Wjniki badań nad odciskami roślinnymi z Pleszowa kolo Nowej Huty. — *Acta societatis botanicorum Poloniae*, 1958, vol. 27, s. 209.

¹⁰ Hajnalova E. Some aspects of plant growing in the la Tène and early roman periods in North-West Slovakia. — *FQ*, 1975, vol. 46, p. 38.

¹¹ Янушевич З. В. Культурные растения..., с. 67, 72—73.

¹² Там же, с. 78—96.

¹³ Там же, с. 107.

¹⁴ Wielowiejski J. Op. cit., с. 138—140.

¹⁵ Янушевич З. В. Находки культурных растений на поселении у с. Лепесовка. — В кн.: *Acta museorum Agriculturae. Praeae*, 1973, vol. 8, N 1, s. 1—14.

¹⁶ Янушевич З. В. Культурные растения..., с. 25.

¹⁷ Иванов А. П. Рожь. — Л., М., 1961, с. 83.

¹⁸ Helbaek H. The origin and migration of rye. — In: *Plant life in South-West Asia*. — Edinburgh, 1971, p. 265—280.

¹⁹ Renfrew J. *Palaeoethnobotany*. — London, 1973, p. 82.

²⁰ Пачкова С. П., Янушевич З. В. Вказ. праця, с. 8.

²¹ Янушевич З. В. Культурные растения..., с. 174, 178.

²² Wielowiejski J. Op. cit., s. 137.

²³ Godłowski K. Budownictwo oraz pozplanowanie i wielkość osad kultury przeworskiej na Górnym Śląsku. — *WA*, 1962, t. 34, z. 3/4, s. 322.

О. О. ГЕЙ

Скіфо-сарматські елементи в могильниках черняхівської культури в межириччі Дніпра та Дністра

Питання про формування черняхівської культури на території північнопричорноморського узбережжя нині залишається ще відкритим. Деякі дослідники вважають, що населення, яке залишило пам'ятки черняхівської культури в цій зоні, було прийшлим, і носії культур попереднього часу — пізні скіфи та сармати — не брали участі в її формуванні¹. Тому можна говорити лише про ті чи інші контакти між скіфо-сарматськими та черняхівськими племенами або про часткову асиміляцію скіфо-сарматських племен останніми. Але існують і інші думки. Так, наприклад, В. В. Седов вважає, що місцеві (іраномовні) племена ввійшли до складу черняхівського населення як один з його істотних компонентів². Е. А. Рікман, вивчивши пам'ятки I тисячоліття н. е. в Дністровсько-Прутському межириччі, дійшов висновку, що сарматська культура проіснувала лише до III ст. н. е., після чого стала складовою частиною черняхівської спільності. При цьому сармати не були асимільовані, а ввійшли до складу черняхівських племен³. Не виключено, що у формуванні черняхівської культури у нижньому межириччі Дніпра та Дністра також брали активну участь носії попередніх культур — пізньоскіфської та сарматської. Про те, якою була їх роль, можна судити лише на підставі ретельного і всебічного вивчення сарматських та скіфських елементів у черняхівських пам'ятках даної території. Найціннішим джерелом для вивчення етноструктури стародавніх суспільств є поховальний обряд, тому саме до матеріалів поховальних пам'яток слід звернутись у першу чергу*.

Одним з перших дослідників, хто звернувся до проблеми взаємозв'язків черняхівської і сарматської культур, був Ю. В. Кухаренко. Він відзначив, що на багатьох черняхівських пам'ятках можна виділити елементи, характерні для сарматської культури: підкурғанні похо-

* Досліджено матеріали черняхівських могильників, розташованих у межириччі Нижнього Дніпра і Нижнього Дністра: Вікторівка, Каборга, Коблеве; Гаврилівка (могилиник у вівчарні радгоспу «Придніпровський»), Ранжеве.

вання, звичай ховати померлих у напівсидячому та скорченому стані, із схрещеними та підігнутими ногами, поховання черепів, дзеркало в могилах та ін.⁴ Е. А. Рікман як сарматські виділяє такі елементи: могили з заплічками і підбоями, поховання у домовинах і колодах, північна орієнтація, скорчений стан похованих, положення похованих з перехрещеними та підігнутими ногами, деформація черепів, звичай класти в могили частини туші барана та коня⁵, вугілля в заповненні могильних ям. Приблизно той же перелік сарматських елементів знаходимо в працях Г. Б. Федорова та В. В. Седова⁶.

Деякі дослідники вважають, що сарматською спадщиною в черняхівській культурі були також деякі типи прикрас, наприклад кістяні пірамідальні підвіски, підвіски-черепашки, намисто⁷.

Але не завжди всі перераховані елементи можна вважати безперечно сарматськими, принаймні більшість із них не є специфічними рисами саме сарматського поховального обряду. Так, наприклад, звичай ховати померлих головою на північ у першій половині I тисячоліття н. е. був поширений на території Південно-Східної Європи. Він зафіксований у пізніх скіфів та населення античних міст Північного Причорномор'я. Те саме можна сказати й про положення кістяків у могилах. Як у пізньоскіфських, так і в античних некрополях померлих звичайно ховали у випростаному стані, на спині, при цьому руки були або покладені вздовж тулуба, або на животі чи стегнах; ноги витягнуті, зрізка перехрещені. Тому думка про те, що перехрещені руки та ноги, покладені на животі або стегнах — специфіка сарматського поховального ритуалу, навряд чи обґрунтована. Неможливо з впевненістю відносити до сарматських елементів і положення кістяка на боці або з підігнутими ногами. Питання відносно скорчених кістяків досить складне. Висловлювалась думка, що поховання із скорченими кістяками в черняхівських могильниках належать до більш раннього часу — до епохи бронзи⁸. Але в деяких подібних похованнях, наприклад у Маслові, виявлено черняхівський інвентар⁹, що дозволяє віднести їх до черняхівської культури. Вирішити питання про походження звичаю ховати померлих у скорченому стані в черняхівській культурі можна лише шляхом ретельного зіставлення та виявлення ступеня кореляції всіх ознак, які так чи інакше пов'язані з сарматами.

Викликає сумнів думка про сарматське походження чотиригранних кістяних підвісок, які трапляються в черняхівських могильниках¹⁰. Подібні підвіски зафіксовані у багатьох народів, і питання про їх походження остаточно ще не розв'язане.

Багато зі згаданих деталей поховального обряду черняхівської культури, які мали, на думку більшості дослідників, сарматське походження, не зустрічаються на території, яка досліджується. Це підкурганні поховання, напівсидяче положення кістяків, поховання і деформація черепів, звичай класти в могили дзеркала.

Такі елементи поховального обряду, як могили з підбоями та заплічками, різні дерев'яні споруди в могилах, сліди дії вогню (вугілля, зола в заповненні, обгорілі частини дерев'яних конструкцій та ін.), намисто з черепашки, характерні не тільки для сарматських, а й для скіфських племен.

Зупинимось детальніше на могилах з підбоями і заплічками. Перші належать до найбільш характерних типів поховальних споруд сарматів на початку нашої ери на території, яку досліджуємо. Так, наприклад, в Усть-Кам'янці вони становлять 85% усіх поховань. В той же час вони відомі і в пізньоскіфських могильниках¹¹. Такі могили у першій половині I тисячоліття н. е. набули найбільшого поширення в Криму, причому зафіксовані вони в пам'ятках, які, як видно, були залишені змішаним тавро-скіфо-сарматським населенням¹². Так, наприклад, в Інкерманському могильнику вони становлять 15% усіх поховань¹³. Широко представлені в Криму й могили з підбоями (в Інкерманському могильнику — 52%¹⁴, в Завітному — 22%¹⁵). У інших скіфів на

Нижньому Дніпрі обряд поховання в могилах з заплічками трапляється зрідка¹⁶.

Взаємовідносини черняхівської та пізньоскіфської культур Нижнього Подніпров'я вивчав Е. О. Симонович, який вбачав певний внесок пізніх скіфів у розвиток культури «полів поховань», зокрема він вважав, що черняхівські катакомби — пізньоскіфського походження¹⁷. Але ряд характерних деталей відрізняє ці поховальні споруди від типових пізньоскіфських. Катакомби з Коблева, Фурманівки призначалися для одного померлого, їх камери та вхідні ями простягнуті по одній осі (II тип катакомб, за Б. М. Граковим). Специфікою пізньоскіфського поховального обряду є катакомби з багаторазовими похованнями, з камерами та вхідними ямами, розміщеними перпендикулярно одна до одної. Поховані лежать в них перпендикулярно до входу в камеру (III тип катакомб, за Б. М. Граковим). Подібних поховальних споруд в черняхівській культурі поки що не виявлено.

Висловлювалась думка, що черняхівські катакомби являють собою «регресивне наслідування грецьким склепам». Але за розмірами, конструкцією та особливостями влаштування класичні античні склепи — явище особливе, тому різко відрізняються від вказаних вище типів могил. Навряд, що грецька поховальна архітектура помітно вплинула на традиції побудови катакомб в черняхівській культурі.

Обряд поховання в катакомбах широко використовувався у сарматів. Найхарактерніші катакомби, в яких довгі осі вхідної ями та камери витягнуті по одній прямій. Саме цей тип поховальної споруди в результаті сарматської експансії поширюється далеко на захід у перші століття нашої ери¹⁸. Поховання в таких катакомбах здійснювались в Танаїсі, в деяких некрополях сільського Боспору, на Північному Кавказі. Тому черняхівські катакомби також можуть бути сарматського походження. Проаналізуємо кожен з цих елементів окремо. Підбої зафіксовані у всіх досліджуваних могильниках і складають приблизно сьому частину трупопокладень. Причому в Ранжевому, Коблеві, Вікторівці і Каборзі їх приблизно 20—25%, а в Гаврилівці трапилось лише одне таке поховання (близько 2%) (табл. 1). Кам'яні заклади підбоїв зафіксовані тільки в Ранжевому і Коблеві, дерев'яні перекриття — в двох могилах в Каборзі.

За орієнтацією та розміщенням вхідної ями підбійні могили розділяються на кілька типів:

- 1) меридіональна, на схід від камери;
- 2) меридіональна, на захід від камери;
- 3) широтна, на південь від камери;
- 4) на північний схід — південний захід, північний захід від камери;
- 5) на північний схід — південний захід, південний схід від камери.

Перший тип підбійних поховань переважає. Він представлений в Коблеві, Ранжевому, Вікторівці, Гаврилівці. Решта типів підбоїв зустрічається рідко. В Каборзі всі підбої відносяться до IV типу, причому одна могила з парним похованням.

В конструкції підбійних могил помітні значні відмінності. Насамперед це стосується співвідношення розмірів підбою і вхідної ями та їх форми. У Вікторівці підбійні могили мають велику прямокутну яму і порівняно невеликий, короткий (значно коротший за вхідну яму) підбій, відділений невисокою сходиною. Невеликі розміри підбоїв, як видно, визначались тим, що поховані в них були немовлята.

Підбійні могили Каборги є досить сталим типом поховальної споруди. Всі вони однаково орієнтовані, вхідна яма та ніша підбою однакових форм (прямокутні, із заокругленими кутами) і розмірів.

Підбійні могили Коблева відрізняються великою овальною в плані вхідною ямою та вузьким, довгим підбоем. Лише могила № 47 виділяється своєю будовою. Вона має маленький підбій, контур якого в плані впи-

Таблиця 1. Могили з підбоями

Місце знаходження	Загальна кількість		Орієнтація могили		
	трупо- кладення	могили з підбоями	південь— північ	схід— захід	південний схід—північ
Вікторівка	12	3	3	—	—
Гаврилівка	54	1	1	—	—
Каборга	18	4	—	—	4
Коблеве	50	9	8	—	1
Ранжеве	20	4	3	1	—

сується в контур вхідної ями. Кістяка в могилі не виявлено. Невеликі розміри підбійної камери дозволяють припустити, що це поховання повністю зітлілого немовляти.

Будова всіх чотирьох підбійних могил Ранжевого різна. Причому три знаходять аналоги в інших пам'ятках черняхівської культури (могила № 11 за конструкцією нагадує підбої Коблева, могила № 5 — Вікторівки, № 20 — Каборги), четверта (№ 2) сильно відрізняється від усіх розглянутих вище типів поховальних споруд. Вона має велику і глибоку (3,2 м) неправильної овальної форми вхідну яму, в північній стінці якої, вище рівня дна, зроблено підбій. Розмір останнього дещо менший за вхідну яму (рис. 1).

У Гаврилівці виявлена лише одна підбійна могила з рештками скелету немовляти. За будовою вона близька до підбоїв з Вікторівки.

В цілому можна відзначити, що для кожного із досліджуваних могильників характерний свій, особливий, сталий тип поховань в підбоях. Винятком є тільки Ранжеве. В той же час всі підбійні могили черняхівських пам'яток досліджуваної території мають аналоги в пізньоскіфських та сарматських могильниках (Усть-Кам'янка, Новолипівка, Золота Балка, Завітне та ін.¹⁹).

Поховання в могилах з заплічками складають третину всіх трупопокладень у могильниках досліджуваної території (табл. 2). Всього їх виявлено 50. Найчастіше вони зустрічаються у Вікторівці, Ранжевому і Коблеві (приблизно 50%). Це сталий тип поховальної споруди: овальна або прямокутна яма з заплічками по всьому периметру (рідше з трьох або двох сторін), перекрита великими плитчастими каменями або деревом. Кам'яне перекриття зустрічається частіше. Уступ в більшості випадків починається на значній глибині.

В Каборзі трапилось три могили з заплічками, причому уступи в них мало виражені (рис. 2). В Гаврилівці конструкції могил з уступами близькі до типу подібних споруд із Вікторівки, Ранжевого, Коблева. Виділяється лише поховання № 5. Воно значно глибше решти поховань в могилах з заплічками (глибина понад 2,5 м). Замість вузького заглиблення в дні ями влаштовано велику камеру, облицьовану і перекриту дерев'яними планками. Похований лежав на 11 посудинах, які було розставлено за довгою віссю камери з півночі на південь (рис. 2, 2)²⁰. Усього в Гаврилівці зафіксовано дев'ять могил з уступами, що складає шосту частину всіх трупопокладень (табл. 1).

Цікаво, що для черняхівських могил із заплічками характерний низький уступ. Іноді глибина нижньої частини ями буває близько 50 см. Цим вони відрізняються від класичних сарматських могил з заплічками. Крім того, черняхівські могили перекриті переважно камінням, а не деревом; заплічки йдуть по всьому периметру ями, а не тільки вздовж довгих сторін.

Найбільш близькі аналоги черняхівським могилам з заплічками відомо в пам'ятках Криму першої половини I тисячоліття н. е. Тут уступи розташовані на низькому рівні (глибина верхньої частини ями більша від глибини нижньої); могили перекриті кам'яними плитами²¹.

Розташування вхідної ями та підбійної камери					Кількість могил з кам'яними закладами	Кількість могил з дерев'яним перекриттям	Кількість могил із слідами дії вогню
північ—схід	південь—північ	північ—південь—захід	північ—захід	північ—південь—схід			
2	—	—	1	—	—	—	—
1	—	—	—	—	—	—	—
—	—	4	—	—	—	2	3
8	—	—	—	1	8	—	3
2	1	—	1	—	2	—	—

Катакомби зафіксовані лише в Коблеві (рис. 3), вони становлять тут близько 10% усіх поховань з трупопокладеннями²². Слід відзначити, що для черняхівської культури не характерний обряд поховань в катакомбах. Крім Коблева, вони є лише в Фурманівці²³, яка знаходиться в Дністро-Дунайському межиріччі і не входить у зону, яку вивчаємо. Аналіз черняхівських склепів-катакомб детально подається в праці Е. О. Симоновича²⁴.

Залишки дерев'яних конструкцій в могилах зафіксовані в 15 випадках, сліди дії вогню (обпалені частини дерев'яних перекриттів і настилів, вугілля в заповненні) — в 26, кам'яні заклади в — 66. Решта

Таблиця 2. Могили з уступами

Місцезнаходження могильника	Загальна кількість трупопокладень	Загальна кількість могил з уступами	Кількість могил з кам'яними закладами	Кількість могил з дерев'яними конструкціями	Кількість могил із слідами дії вогню
Вікторівка	12	6	1	4	1
Гаврилівка	54	9	2	3	1
Каборга	18	3	—	2	—
Коблеве	50	22	18	2	2
Ранжеве	20	10	8	2	—

елементів поховального обряду, які так чи інакше можна пов'язати із скіфо-сарматами, зустрічаються рідко. В Каборзі знайдено два скорчених кістяка. У двох похованнях (Коблеве, Гаврилівка) виявлено залишки туші барана із ввіткнутих у неї ножом.

Як відзначалось, рівень етнокультурної інтеграції в епоху, про яку йдеться, та в попередній час був надзвичайно високим, і тому в черняхівській культурі ми вже не знаходимо скіфських та сарматських елементів у їх чистому вигляді. Так, наприклад, черняхівські могили із заплічками, які репрезентовані в досліджених пам'ятках, часто перекриті не деревом, як сарматські, а кам'яними плитами. Кам'яні перекриття та заклади є, як відомо, однією з характерних деталей пізньоскіфського поховального обряду. Таким чином, тільки один цей елемент — могили з уступами, перекриті каменем, — несе в собі як сарматські, так і пізньоскіфські риси.

Безумовно, жодна з перелічених ознак окремо не може бути безперечним доказом скіфо-сарматської належності померлого. При визначенні ролі скіфо-сарматських племен у створенні черняхівської культури на досліджуваній території особливу роль набуває вивчення поховань з комплексом скіфо-сарматських елементів (табл. 3). Такі поховання становлять приблизно шосту частину всіх трупопокладень і четверту — поховань, в яких є ті чи інші деталі скіфо-сарматського поховального обряду.

Могили з заплічками за конструкцією передбачають обов'язкове перекриття каменем або деревом, оскільки катакомби — кам'яні заклади. Тому уступи в поєднанні з кам'яним або дерев'яним перекриттям та катакомби з кам'яними закладами брались за одну ознаку.

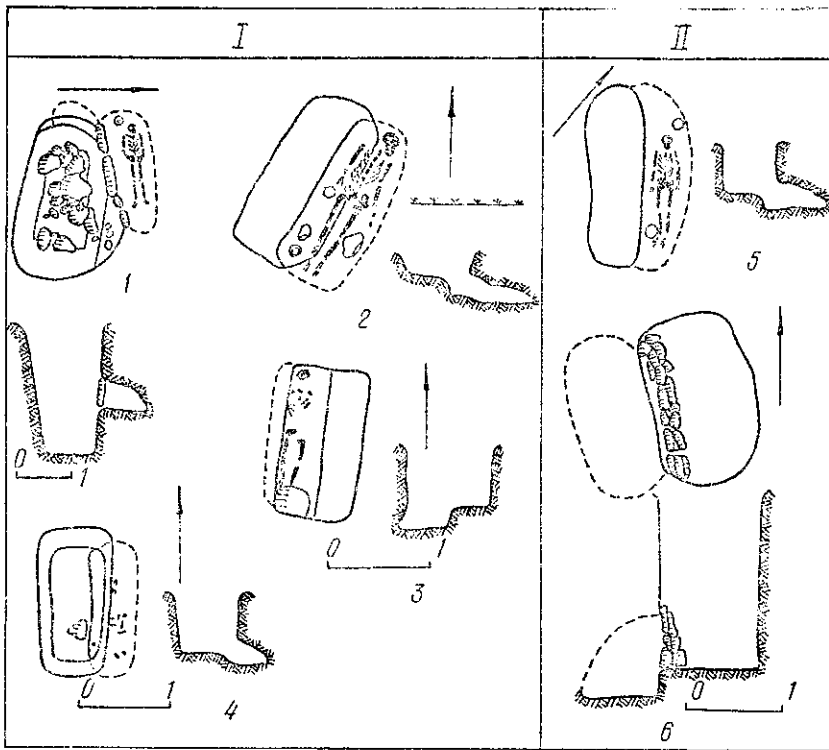

Рис. 1. Типи підбійних могил:

I — черняхівські, II — скіфо-сарматські; 1, 2, 3 — Ранжове; 4 — Каборга; 5 — Усть-Кам'янка; 6 — Золота Балка.

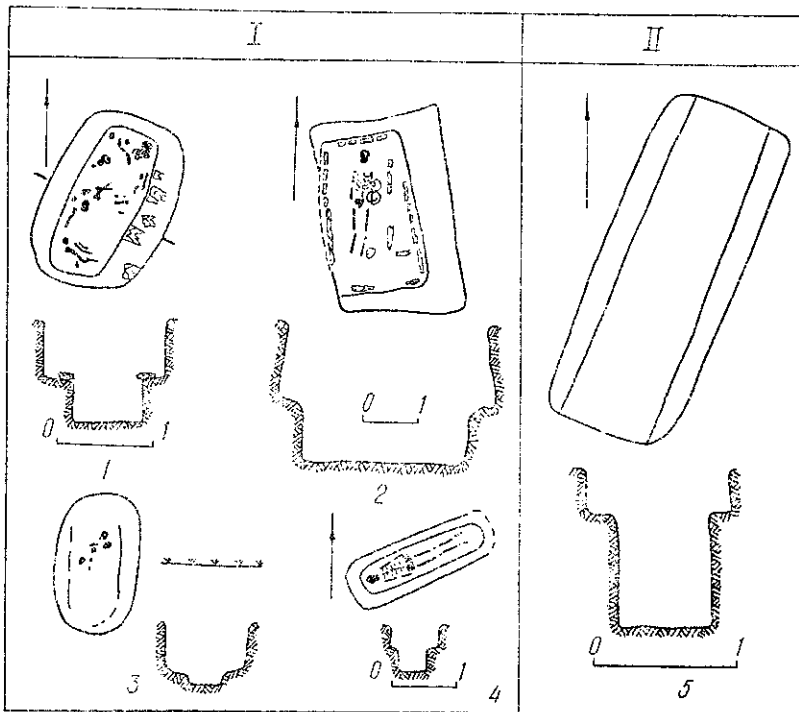

Рис. 2. Типи могил з заплічками:

I — черняхівські, II — скіфо-сарматські; 1 — Ранжове; 2, 4, — Гаврилівка; 3 — Каборга; 5 — Завітне.

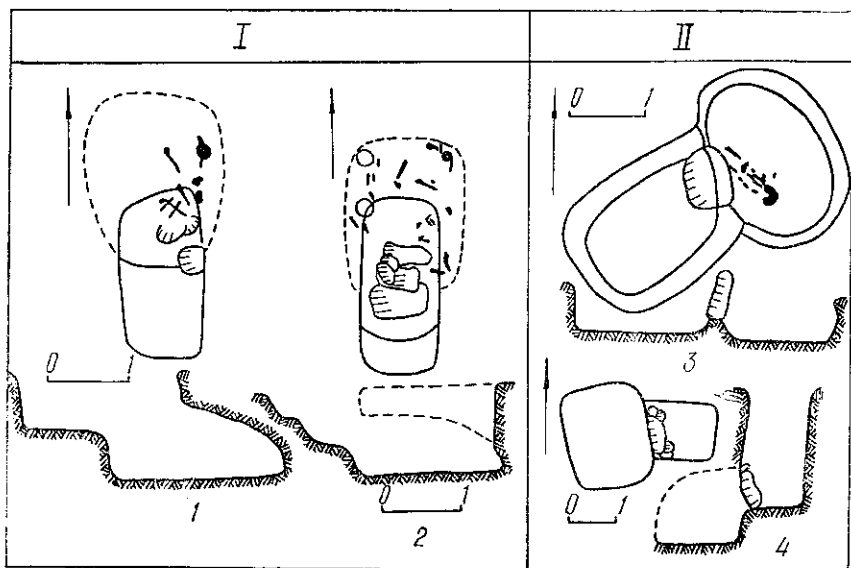

Рис. 3. Типи катакомб:

I — черняхівські, II — півньоскiвські; 1, 2 — Коблеве, 3 — Миколаївка; 4 — Золота Балка.

Найбільшу кількість поховань з комплексом скіфо-сарматських елементів зафіксовано в Коблеві, де вони становлять 28% всіх трупокладень. Далі йдуть Вікторівка та Каборга (17%), Ранжеве (15%) і Гаврилівка (6%).

При розв'язанні питань щодо участі скіфо-сарматів у створенні черняхівської культури, і особливо соматичної присутності їх в складі населення, яке залишило її, важливу роль відіграють також дані ан-

Таблиця 3. Поховання з комплексом скіфо-сарматських елементів

Поховання	Елемент поховального обряду					
	уступи	підбoт	дерев'яні конструкції	сліди дії вогню	кам'яні заклади	катакомби
Вікторівка, № 1			+	+		
№ 2	+		+	+		
Гаврилівка, № 5	+		+	+		
№ 23	+		+	+		
№ 24			+	+	+	
Каборга, № 12		+	+			
№ 20		+		+		
№ 23		+	+	+		
Коблеве, № 7		+			+	
№ 8		+			+	
№ 13		+			+	
№ 15	+			+		
№ 18		+		+		
№ 20	+			+		
№ 28				+	+	
№ 33		+			+	
№ 38				+	+	
№ 42		+	+	+	+	+
№ 44			+		+	
№ 45		+			+	
№ 53		+			+	
№ 54				+	+	
Ранжеве, № 2		+			+	
№ 5		+			+	
№ 20		+			+	

тропологии. Як неодноразово відзначалось дослідниками, черняхівські черепи подібні до черепів із сарматських та скифських поховань²⁵.

Навряд це може бути випадковим. На думку Т. І. Алексеевої, «в світлі антропологічних даних здається правдоподібним припущення про формування черняхівської культури в осередку місцевих, очевидно, іраномовних племен»²⁶.

Таким чином, матеріали поховального обряду показують, що частина скифо-сарматських елементів на території, яку досліджували, була значною (вони відзначені в 85 похованнях, що становить більше половини всіх трупопокладень). Це дає підставу припустити, що скифо-сарматські племена тут, як і в районі Дністровсько-Прутського межиріччя, входили до складу населення, яке залишило черняхівську культуру, і брали активну участь в її формуванні.

О. А. ГЕИ

Скифо-сарматские элементы в могильниках черняховской культуры в междуречье Днестра и Днестра

Резюме

В северопричерноморских могильниках черняховской культуры доля скифо-сарматских элементов погребального обряда значительна. В пяти исследованных могильниках они отмечены в 85 захоронениях, что составляет более половины всех трупоположений. Видимо, скифо-сарматские племена на исследуемой территории, как и в Днестровско-Прутском междуречье, входили в состав населения, оставившего черняховскую культуру, и приняли активное участие в ее формировании.

¹ Симонович Э. А. Культура поздних скифов и черняховские памятники в Нижнем Поднепровье. — В кн.: Проблемы скифской археологии. — М., 1971, с. 73; Кухаренко Ю. В. Вольтинская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры: Тез. докл. — КСИА АН СССР, 1970, № 121, с. 58.

² Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза. — В кн.: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. — М., 1976, с. 96.

³ Рикман Э. А. Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья в первые века н. э. — М., 1975, с. 317, 323.

⁴ Кухаренко Ю. В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях. — СА, 1954, № 19, с. 111—120.

⁵ Рикман Э. А. Указ. соч., с. 319—320.

⁶ Федоров Г. Б. О двух обрядах погребения в черняховской культуре (по памятникам Молдавии). — СА, 1958, № 3, с. 234—243; Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья. — СА, 1972, № 4, с. 121—122; Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза. — В кн.: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. М., 1976, с. 94—96.

⁷ Diaconi G. Spätsarmatische Elemente in der Sintana de Mures — Tschernjachow Kultur. — Dacia; Bucuresti. 1966; Diaconi G. Despre pandantivele prismatice de os din necropola de la Tigrosor. — SCIV, 1962, Ap. 13, p. 444; Аурелиан П. Следы культуры Черняхов-Сынтана де Муреш в Малой Скифии. — Дасія, 1962, 6, с. 235—256.

⁸ Симонович Э. А. Рец.: Рикман Э. А. Памятник эпохи великого переселения народов. — СА, 1970, № 4, с. 288.

⁹ Петров В. П. Масловский могильник на р. Товмач. — МИА, 1964, № 116, с. 118—167.

¹⁰ Симонович Э. А. Указ. соч. с. 72—73.

¹¹ Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. — Киев, 1972, с. 101.

¹² Веймарн Е. В. Археологічні роботи в районі Інкерману. — АП, 1963, т. 13, с. 30; Богданова Н. О. Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району. — Археологія, 1963, № 15, с. 96; Гуцица Н. И. О сарматах в юго-западном Крыму. — СА, 1967, № 1, с. 40—51; Бабенчиков В. П. Чорноріченський могильник. — АП, 1963, т. 13, с. 90—123.

¹³ Веймарн Е. В. Указ. соч., с. 30.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Богданова Н. О. Указ. соч., с. 96.

¹⁶ Вязьмитина М. И. Указ. соч., с. 101.

¹⁷ Симонович Э. А. Указ. соч., с. 73.

¹⁸ Магомедов Б. В. Культурно-этнические компоненты черняховского населения Северо-Западного Причерноморья по данным погребального обряда. — В кн.: Славяне и Русь. Киев, 1979, с. 72; Смирнов К. Ф. Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья — Поволжья и отношение к катакомбам Северного Кавказа. — СА, 1972, № 1, с. 74—76.

¹⁹ *Махно Э. В.* Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'яниці. — АП УРСР, 1960, т. 9, с. 29, 36—37; *Вязьмитина М. И.* Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка. — В кн.: Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954, с. 221; *Вязьмитина М. И.* Золотобалковский могильник, с. 95—96; *Гущина И. И.* Указ. соч., с. 41.

²⁰ *Сымонович Э. А.* Памятники черняховской культуры степного Поднепровья. — СА, 1955, № 24, с. 303.

²¹ *Веймарн Е. В.* Указ. соч., с. 30.

²² *Сымонович Э. А.* Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье. — МИА, 1967, № 139, с. 219; *Сымонович Э. А.* Черняхівські племена Подніпров'я: Культура і етнос. — Археологія, 1973, № 10, с. 18.

²³ *Сымонович Э. А.* Черняховская экспедиция. — АО 1975, М., 1976, с. 397.

²⁴ *Сымонович Э. А.* Культура поздних скифов..., с. 67—69.

²⁵ *Дебец Г. Ф.* Палеоантропология СССР. — М.; Л., 1948, с. 164, 165; *Великанова М. С.* Палеоантропологический материал из могильников черняховской культуры Молдавии. — В кн.: Антропол. сб. М.; Л., 1961, № 3; *Кондукторова Т. С.* Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э. — середина I тыс. н. э.) — М., 1972.

²⁶ *Алексеева Т. И.* Славяне и германцы в свете антропологических данных. — ВИ, 1974, № 3, с. 65.